

Nekropolie

Socjologiczne studium
cmentarzy Katowic

Moim Dziadkom...

Prace Naukowe

Uniwersytetu Śląskiego
w Katowicach
nr 3519

Barbara Lewicka

Nekropolie

Socjologiczne studium
cmentarzy Katowic

Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego • Katowice 2017

Redaktor serii: Socjologia
Wojciech Świątkiewicz

Recenzent
Ewa Rewers

Spis treści

Wstęp / 7

Rozdział I Społeczna historia cmentarzy / 21

Etapy rozwoju przestrzeni pochówku / 23

Etap I: Starożytność (do czasów chrześcijańskich) / 27

Etap II: X–XVIII wiek – cmentarze lokowane w mieście / 31

Etap III: XVIII/XIX wiek – cmentarze lokowane poza miastem / 41

Etap IV: XX/XXI wiek – cmentarze lokowane w mieście / 50

Rozdział II Cmentarze Katowic / 53

Śląskie miasto Katowice – początki / 53

Powstanie i rozwój miejskich nekropolii / 57

Dzieje najnowsze / 71

Forma i kształt nekropolii Katowic / 76

Infrastruktura nekropolii Katowic / 86

Charakterystyka ogólna / 101

Rozdział III Cmentarz – wyodrębniony obszar miejski / 109

Przestrzeń – miasto – miejsce – nie-miejsce / 109

Funkcjonalny podział przestrzeni / 119

Role i sposoby funkcjonowania cmentarzy miejskich – rys historyczny / 127

Funkcje przestrzeni grzebalnych w wymiarze empirycznym

(na przykładzie cmentarzy Katowic) / 138

Społeczne funkcje cmentarzy / 153

Funkcja przestrzeni grzebalnej – cmentarz jako miejsce pochówku / 154

Funkcja obszaru pamięci indywidualnej i zbiorowej –

cmentarz jako obszar znaczący, przestrzeń sacrum / 155

- Funkcja integrowania społeczności – cmentarz jako
obszar spotkania i wymiany, obszar wspólny / 159
- Funkcja sceny – cmentarz jako obszar interakcji i praktyk społecznych / 162
- Funkcja psychologiczna – cmentarz jako obszar ukojenia bólu / 164
- Funkcje rekreacyjno-poznawcze – cmentarz jako park, ogród, muzeum / 165
- Funkcje usługowo-handlowe – cmentarz jako przestrzeń konsumpcji / 167
- Funkcje archiwalne – cmentarz jako źródło informacji
o minionych pokoleniach / 168

Rozdział IV Obraz nekropolii, rytm nekropolii **Cmentarze Katowic jako teksty kultury / 169**

- Obraz nekropolii Katowic / 172
- Usytuowanie nagrobków / 174
- Formy nagrobków / 187
- Wzory cmentarnych praktyk / 217
- Powtarzalne praktyki mieszkańców / 218
- Rytm funkcjonowania cmentarzy / 229

Rozdział V Miejsca pamięci, miejsca święte – **współczesne znaczenie nekropolii / 245**

- Przestrzeń znacząca – przestrzeń pamięci / 245
- Miejskie sacrum – miejskie profanum / 265
- Teraźniejszość – przyszłość / 273

Zakończenie / 285

- Cmentarze jako miejsca czynnie odwiedzane / 295
- Cmentarze jako miejsca wypełnione zadbanymi pomnikami / 296
- Cmentarze jako nośnik przeszłości / 297

Aneks / 301

Bibliografia / 307

Summary / 318

Wstęp

Cmentarz – miejsce wiecznego snu tych, którzy już odeszli, trwale zakotwiczone w przestrzeni pozostających przy życiu, stanowi oczywisty fragment miasta od zawsze i na zawsze. Obszar pochówku zwłok od początków ludzkości był immanentnym elementem terytorium zawłaszczonego przez człowieka. Nie sposób wyobrazić sobie zorganizowanej społecznie przestrzeni pozbawionej miejsca grzebania zmarłych – nie tylko ze względów funkcjonalnych, ale również kulturowych. Nekropolia okazuje się zarówno magazynem ciał, jak i obszarem czci i kultu, a pomiędzy tymi dwoma wymiarami – utylitarnym i znaczeniowym, wyraża się jej społeczne miejsce. Niejednokrotnie, na przestrzeni dziejów, funkcja grzebalna stawała się pierwszą i jedyną rolą cmentarza, w innych okresach na główny plan wysuwały się znaczenia kulturowe. Współcześni badacze są jednak zgodni, że jak podkreśla Richard E. Meyer: *Cmentarz jest oknem, przez które widzimy nadzieje, lęki i zamierzenia generacji, która go stworzyła, a która teraz jest na nim pochowana*¹. Nekropolia stanowi społeczne lustro odzwierciadlające kondycję grupy, której z problemem umierania w określonym czasie przyszło się zmierzyć – dominujące w niej postawy,

¹ R.E. MEYER: *Strangers in a Strange Land: Ethnic Cemeteries in America*. In: *Ethnicity and the American Cemetery*. Ed. R.E. MEYER. Bowling Green 1993, s. 3.

wierzenia, przekonania związane życiem i śmiercią², ale również społeczną strukturę, porządek, relacje³.

Zastanawiające wydaje się, dlaczego cmentarz, jeden z najbardziej trwałych elementów struktury osad ludzkich, nie wzbudza szerokiego zainteresowania badaczy społecznych, a o nekropoliach w polskiej socjologii wspomina się rzadko, niejako na marginesie szerszych badań. Problematyka sepulkralna w ogóle zdaje się tematem omijanym przez nauki humanistyczne, o czym w artykule z 1986 roku pisze Sławomir Sikora, podkreślając, że kwestia cmentarza pojawia się zwykle w szerszych kontekstach, jak prace omawiające tematykę zwyczajów pogrzebowych, czy rytuałów żałobnych, opisy historyczne, czy kościelne analizy prawa kanonicznego dotyczące funkcjonowania cmentarzy oraz sposobu odprawiania pogrzebów⁴. Nekropolia pojawia się raczej jako hasło niż szeroko rozwijany problem badawczy i wydaje się, że w ciągu blisko ćwierćwiecza od opublikowania pracy S. Sikory nie uległo to zmianie. Prowadzono, co prawda, badania obejmujące tematykę sepulkralną, jednakże ich liczba nie jest znacząca. Do najważniejszych analiz cmentarzy należy zaliczyć przede wszystkim prace historyka literatury Jacka Kolbuszewskiego – *Wiersze z cmentarza, Cmentarze*⁵, geografa Sławomira Tanasia – *Przestrzeń turystyczna cmentarzy. Wstęp do tanatoturystyki*⁶, czy publikację *Cemetery art – Sztuka cmentarna* –

2 POR. M. VOVELLE: *Śmierć w cywilizacji Zachodu: od roku 1300 po współczesność*. Przeł. T. SWOBODA, M. OCHAB, M. SAWICZEWSKA-LORKOWSKA, D. SENCZYSZYN. Gdańsk 2004.

3 POR. J. KOLBUSZEWSKI: *Wiersze z cmentarza. O współczesnej epigrafice wierszowanej*. Wrocław 1986; IDEM: *Przestrzenie i krajobrazy*. Wrocław 1994; T. FAŁĘCKI: *Cmentarze Katowic*. Zdjęcia W. JAMA. Katowice 1997.

4 Por. S. SIKORA: *Cmentarz. Antropologia pamięci*. „Polska Sztuka Ludowa – Konteksty” 1986, T. 40, z. 1–2, nr 1–2, s. 57.

5 J. KOLBUSZEWSKI: *Wiersze z cmentarza...*; IDEM: *Przestrzenie i krajobrazy...*; IDEM: *Cmentarze*. Wrocław 1996.

6 S. TANAS: *Przestrzeń turystyczna cmentarzy. Wstęp do tanatoturystyki*. Łódź 2008.

*L'art de cimenterie*⁷, będącą kompleksowym, interdyscyplinarnym studium dotyczącym antropologii, semiotyki, architektury oraz historii nekropolii. Powstały również liczne opracowania monograficzne dotyczące poszczególnych cmentarzy – tych najbardziej znanych, jak chociażby: Powązki (Jerzy Waldorff)⁸, Cmentarz Rakowicki (Karolina Grodziska-Ożóg)⁹, Cmentarz Łyczakowski (Stanisław Nicieja)¹⁰, czy Cmentarz na Pęksowym Brzyzku (Wiesław Białas)¹¹, ale i rzadziej wspomnianych, jak cmentarze Bielska-Białej (Ewa Janoszek)¹², Torunia (Magdalena Niedzielska)¹³, Sandomierza (Piotr Sławiński)¹⁴. Ukazały się liczne albumy dokumentujące sztukę sepulkralną (między innymi Tomasz Fałęcki, Waldemar Jama¹⁵; Anna Olej-Kobus, Krzysztof Kobus, Marek Rembas¹⁶). Tematyka cmentarna pojawiła się również w pracach architektów (Wanda Łagura)¹⁷, archeologów (Bolesław Ciepla)¹⁸, biologów (Rafał Dębicz)¹⁹,

7 *Cemetery art = Sztuka cmentarna = L'art de cimetièrre*. Red. O. CZERNER, I. JUSZKIEWICZ. Przeł. A. POLACZEK. Wrocław 1995.

8 *Cmentarz powązkowski w Warszawie*. Red. J. WALDORF. Warszawa 1982.

9 K. GRODZISKA-OŻÓG: *Cmentarz Rakowicki w Krakowie*. Kraków–Wrocław 1983.

10 S. NICIEJA: *Ogród snu i pamięci: dzieje Cmentarza Łyczakowskiego we Lwowie oraz ludzi tam spoczywających w latach 1786–2010*. Opole 2011.

11 W. BIAŁAS: *Cmentarz na Pęksowym Brzyzku w Zakopanem*. Pelplin 2005.

12 E. JANOSZEK, M. ZMEŁTY: *Cmentarz ewangelicki w Białej*. Bielsko-Biała 2004.

13 M. NIEDZIELSKA: *Toruńskie cmentarze*. Toruń 2002.

14 P. SŁAWIŃSKI: *Cmentarz katedralny w Sandomierzu*. Sandomierz 2007.

15 T. FAŁĘCKI: *Cmentarze Katowic...*

16 A. KOBUS-OLEJ: *Nekropolie. Zabytkowe cmentarze wielokulturowej Polski*. Oprac. graficzne K. KOBUS, M. REMBAS. Warszawa 2009.

17 W. ŁAGUNA: *Rola starych cmentarzy w strukturze małych miast na przykładzie miasta Dzierżonia*. W: *Ochrona i użytkowanie zabytkowych parków, ogrodów i cmentarzy i innych form zaprojektowanej zieleni oraz ich promocja w środowisku społecznym*. Red. J. RYLKE, A. RÓŻAŃSKA, M. KACZYŃSKA. Warszawa 2006.

18 R. DĘBICZ: *Częstotliwość występowania roślin rosnących na grobach i obok nich na cmentarzach we Wrocławiu*. „Zeszyty Problemowe Postępów Nauk Rolniczych” 2002, nr 483.

19 B. CIEPLA: *Łągisza. Wykopaliska archeologiczne i cmentarze*. Będzin 2002.

filologów (Jan Woronczak)²⁰, historyków (Jacek Woźny)²¹, by wymienić przykładowe dziedziny nauki. Na gruncie socjologicznym należy wspomnieć o badaniach grekokatolickich grup wyznaniowych, przeprowadzonych przez Marka Dziewierskiego²², czy analizach społeczności czeskiej w Zelowie Piotra Wróblewskiego²³, w ramach których opisano cmentarze jako nośniki pamięci zbiorowej mniejszości etnicznych. Nie można także zapominać o badaniach Hanny Libury, która poddała analizie sposób percepcji poszczególnych elementów struktury miasta – w tym cmentarzy. Nie było dla H. Libury zaskoczeniem, że podczas rozmów respondenci nie wspominali o nekropoliach nazbyt często, wszakże: *Niechęć do mówienia, czy choćby myślenia o śmierci jest dość powszechna*²⁴. Być może jest ona przyczyną, dla której nekropolie w kontekście badawczym zostały jednoznacznie zmarginalizowane.

Wspomniane powyżej prace, z wyłączeniem trzech ostatnich, nie odnoszą się bezpośrednio do socjologii, a w szczególności socjologii miasta i z jej punktu widzenia stanowią luźne informacje, które mogą przyczynić się do stworzenia jednolitego opisu miejskiej kwestii sepulkralnej.

W badaniach zachodnich problematyka nekropolii także nie jest szeroko reprezentowana, o czym świadczy stosunkowo niewielka liczba jednoznacznie socjologicznych publikacji. Pisze Melissa Haveman: *Podczas gdy wielu badaczy zgadza się, że cmentarze oraz groby pomagają poszerzyć wiedzę o społecznościach i ich*

20 J. WORONCZAK: *Inskrypcje nagrobne z cmentarza żydowskiego w Białej*. „Annales Silesiae” 1989, T. xix.

21 J. WOŹNY: *Symbolika przestrzeni miejsc grzebalnych w czasach ciałałalenia zwłok na ziemiach polskich (od środkowej epoki brązu do środkowego okresu lateńskiego)*. Bydgoszcz 2000.

22 M. DZIEWIERSKI: *Duchowość i etnosymbolika*. „Przegląd Socjologii Jakościowej” 2008, T. 4, nr 1.

23 P. WRÓBLEWSKI: *Społeczność czeska w Zelowie. Problemowa monografia socjologiczna*. Warszawa 1996.

24 H. LIBURA: *Percepcja przestrzeni miejskiej*. Warszawa 1990.

wierzeniach dotyczących życia i śmierci, nie przekłada się to na rozpowszechnienie badań funeralnych²⁵. W tym miejscu przypomnieć trzeba jednak klasyczne opracowania Philippe Ariesa: *Człowiek i śmierć*²⁶, Michaela Vovelle: *Śmierć w cywilizacji Zachodu*²⁷, czy *The Living and the Dead: A Study in the Symbolic Life of Americans*²⁸ – Williama Lloyd Warnera, będące wnikliwymi analizami historycznymi, co istotne, nie pomijającymi jednak społecznego tła. Cmentarze stały się także przedmiotem refleksji socjologów włączywszy Maxa Webera²⁹, czy Jeana Baudrillarda³⁰, którzy jednak wspominali o nich w kontekście szerszego dyskursu teoretycznego.

Okołocmentarne badania socjologiczne natomiast zwykle zorientowane są po pierwsze, na traktowanie nekropolii jako tekstu kulturowego (Vidutis, Lowe)³¹. Po drugie, obszaru stanowiącego odbicie kształtu minionych społeczności (Louis Clark)³². Po trzecie, co najbardziej powszechne w Stanach Zjednoczonych, nośnika informacji o strukturze społecznej minionych pokoleń (Foster, Eckert)³³. Działania badawcze – o charakterze z założenia ilościowym – mają na celu

25 M. HAVEMAN: *A Sociohistorical Analysis of Children's Gravestones*. "Illness, Crisis & Loss" 1999, Vol. 7, No. 3, s. 12.

26 Ph. ARIES: *Człowiek i śmierć*. Przeł. E. BĄKOWSKA. Warszawa 1992.

27 M. VOVELLE: *Śmierć w cywilizacji Zachodu: od roku 1300 po współczesność*. Przeł. T. SWOBODA, M. OCHAB, M. SAWICZEWSKA-LORKOWSKA, D. SENCZYSZYN. Gdańsk 2004.

28 L.W. WARNER: *The Living and the Dead: A Study of the Symbolic Life of Americans*. New Haven 1959.

29 M. WEBER: *The City*. Eds. D. MARTINDALE, G. NEUWIRTH. Trans. D. MARTINDALE, G. NEUWIRTH. Glencoe 1958.

30 J. BAUDRILLARD: *Wymiana symboliczna i śmierć*. Przeł. S. KRÓLAK. Warszawa 2007.

31 R. VIDUTIS, V.A.P. LOWE: *The Cemetery as a Cultural Text*. "Kentucky Folklore Record" 1980, Vol. 26.

32 L. CLARK: *Gravestones: Reflectors of Ethnicity or Class?* In: *Consumer Choice in Historical Archaeology*. Ed. S.M. SPENCER-WOOD. New York 1987.

33 G.S. FOSTER, C.M. ECKERT: *Up From the Grave: A Socio-Historical Reconstruction of an African-American Community from Cemetery Data in the Rural Midwest*. "Journal of Black Studies" 2003, Vol. 33, No. 4.

z jednej strony odtworzenie nieistniejących już z różnych powodów danych statystycznych, z drugiej nakreślenie struktury społeczności, która wzniosła nekropolię. Amerykańscy badacze podkreślają: *Cmentarze przechowują społeczne wzory zachowań, ale są też źródłem demograficznej wiedzy o przeszłości*³⁴. Na podstawie stylu, kształtu, formy, położenia nagrobków oraz informacji zawartych na płytach nagrobnych rekonstruowany jest obraz dawnych sieci społecznych, struktury, porządku społecznego. Tego typu analizy, zresztą dosyć popularne, prowadzone są jednak głównie poza wielkimi obszarami miejskimi. W ten sposób socjologia nekropolii oddala się od socjologii metropolii, a wydaje się, że te dwie płaszczyzny badań miejskich winny zostać połączone.

Zrozumienie problematyki nekropolii wymaga osadzenia w co najmniej kilku kontekstach teoretycznych. Warto zastanowić się, czy dzisiejszy, wyodrębniony na terenie miasta cmentarz stanowi *przestrzeń* rozumianą za Yi-Fu Tuanem jako kategorię pozbawioną szerszych kontekstów, czy może należy określać go mianem konotującego konkretne znaczenia *miejsca*³⁵. Miejsce, jak podkreślają badacze, nie jest dane w społecznym świecie raz na zawsze³⁶ – to, co stanowi istotną wartość kulturową w danym okresie, nie musi wyznaczać jej w innym czasie historycznym. Ewolucja obszarów pochówku stanowi doskonały przykład procesu nadawania i odbierania znaczeń społecznych określonym przestrzeniom, a losy cmentarzy miejskich podzielić można pod tym względem na cztery etapy, w tym: pierwsze dwa kiedy lokowane były poza miastem (etap I – V wiek p.n.e. – VIII/X wiek n.e. oraz etap III – XVIII/XIX wiek)

34 G.S. FOSTER, D. HENDRICKSON, L. NEW-FREELAND: *A Sociological Assessment of Centenarians from Central Illinois Cemeteries, 1825–1985*. "Journal of Aging and Identity" 2002, Vol. 7, Issue 4.

35 POF. Y. TUAN: *Przestrzeń i miejsce*. Przeł. A. MORAWIŃSKA. Warszawa 1987; M. AUGÉ: *Nie-miejsca. Wprowadzenie do antropologii hipernowoczesności*. Przeł. R. CHYMKOWSKI. Warszawa 2010.

36 POF. H. LIBURA: *Percepcja przestrzeni miejskiej...*; M. AUGÉ: *Nie-miejsca. Wprowadzenie do antropologii hipernowoczesności*. Przeł. R. CHYMKOWSKI. Warszawa 2010.

oraz kolejne dwa, gdy zakładano je wewnątrz miast (etap II – X–XVIII wiek oraz etap IV – XX wiek/XXI wiek). W poszczególnych okresach zmieniały się społeczne funkcje nekropolii. Na przykład, o ile w pierwszym etapie, mimo że wykluczone poza obszar miejski były istotnymi obszarami kultu – swoistymi miejscami; o tyle w drugim, najdłuższym okresie, stały się przestrzeniami licznych aktywności społecznych, nie związanych z czczeniem zmarłych. Już teraz chcę jednak wyraźnie zaznaczyć, że pomimo obecnego w nauce rozróżnienia pomiędzy terminem *przestrzeń* i *miejsce*, o którym szerzej pisała będę w rozdziale trzecim, w wielu przypadkach stosuję te pojęcia wymiennie, co uzasadnione jest przez kontekst.

W odniesieniu do powyższych etapów funkcjonowania cmentarzy pojawia się pytanie o ich współczesne role – o to, czy dziś okazują się miejscami pamięci, miejscami znaczącymi, miejscami symbolicznymi, miejscami wymiany kulturowej³⁷? Czy nie przekształcają się z powrotem wyłącznie w przechowalnię ciał – jak określa je Zygmunt Bauman *getto umarłych*³⁸ – a więc przestrzeń pozbawioną szerszych kontekstów kulturowych³⁹? Czy może nowoczesne nekropolie ewoluują w stronę odseparowanych od paradygmatu miejsca, akulturowych *nie-miejsc* rozumianych w ujęciu Marca Auge⁴⁰? Czy wreszcie nie okazuje się, że wszystkie trzy kategorie łączą się i przenikają, znajdując dookreślenie w proponowanym przez M. Foucault pojęciu: *innej przestrzeni*⁴¹?

37 Por. J. KOLBUSZEWSKI: *Przestrzenie i krajobrazy...*

38 Z. BAUMAN: *Mortality, Immortality, and Other Life Strategies*. Stanford 1992, s. 155.

39 Por. J. BAUDRILLARD: *Wymiana symboliczna...*; Z. BAUMAN: *Mortality, Immortality, and Other Life Strategies...*; M. FOUCAULT: *Inne przestrzenie*. Przeł. A. REJNIAK-MAJEWSKA. „Teksty Drugie” 2005, nr 6 (96).

40 M. AUGE: *Nie-miejsca. Wprowadzenie do antropologii hipernowoczesności*. Przeł. R. CHYMKOWSKI. Warszawa 2010, s. 51–81.

41 Por. M. FOUCAULT: *Inne przestrzenie...*

Odpowiedzi na pytania powstałe w toku konceptualizacji problematyki badawczej poszukiwałam, analizując obszar nekropolii miasta Katowice. Jak wskazuje literatura, wszelkie badania z zakresu nauk społecznych, w tym szczególnie socjologii, odbywać się winny zgodnie z obraną wcześniej procedurą⁴². W przypadku niniejszej pracy przyjęły określony celom badań kształt. Głównym przedmiotem działań badawczych był w sposób oczywisty cmentarz – komponent przestrzeni miejskiej, funkcjonujący według własnych praw – obszar wyodrębniony, ale również płaszczyzna zapisu znaczeń kulturowych. Celem pracy było dokonanie czterowymiarowej analizy miejskich przestrzeni grzebalnych, zbliżającej do odpowiedzi na pytanie, czy współczesna nekropolia to amorficzna przestrzeń, czy raczej miejsce cechujące się określoną strukturą, porządkiem, znaczeniami i funkcjami?⁴³

Sensem badań prowadzonych w Katowicach w latach 2008–2010, był opis przestrzeni grzebalnej jako odrębnego obszaru w przestrzeni miasta; drugi aspekt uwzględniał analizę struktury cmentarzy; kolejny skoncentrowany był na sposobach ich funkcjonowania; ostatni natomiast pozwolił określić znaczenie cmentarza dla mieszkańców miasta.

Zaproponowane podejście umożliwiło, po pierwsze, opis stanu istniejących nekropolii oraz analizę ich funkcji. Po drugie, pozwoliło przeanalizować obrazowość nekropolii z uwzględnieniem stałych i zmiennych komponentów uniwersum wizualnego cmentarza. Po trzecie, skoncentrować się na sposobie funkcjonowania obszarów grzebalnych – rytmie oraz wydarzeniach mających miejsce w ich obrębie. Po czwarte wreszcie dało odpowiedź na pytania dotyczące pozycji nekropolii w świadomości mieszkańców i znaczeń, jakie współcześnie przyjmują cmentarze. Powyższe wymiary przekładają się na

42 POR. J. FULCHER, J. SCOTT: *Sociology*. Oxford–New York 2003, s. 75.

43 POR. Y. TUAN: *Przestrzeń i miejsce...*; E.T. HALL: *Ukryty wymiar*. Przeł. T. HOŁÓWKA. Warszawa 2009.

formę wykorzystanego w niniejszej pracy schematu analizy przestrzeni nekropolii, uwzględniającego:

- cmentarz jako miejsce w przestrzeni miasta;
- strukturę cmentarza;
- funkcjonowanie cmentarza;
- współczesne znaczenie cmentarza dla mieszkańców miast.

Dla potrzeb pracy badaniu poddano nekropolie miasta Katowice, choć należy podkreślić, że zaproponowana matryca badawcza posłużyć może do analizy dowolnych cmentarzy miejskich. Pełny schemat analizy badawczej cmentarza zawarty jest w Aneksie do niniejszej publikacji.

Już w tym miejscu zaznaczyć trzeba, że przedstawiony w kolejnych rozdziałach opis przestrzeni funeralnych nie został zaplanowany jako bezpośrednie odzwierciedlenie powyższego schematu, który posłużył raczej jako typologia porządkująca postępowanie badawczo-analityczne, niż ścisłe ramy dla przybliżenia zebranego materiału. Wątki zaczerpnięte z czterech płaszczyzn badawczych łączą się i przenikają, złożona problematyka miejsc pochówku uniemożliwia zachowanie ostrych podziałów, na podstawie których prowadzone były prace badawcze.

Badania katowickich nekropolii przeprowadziłam z wykorzystaniem różnych technik badawczych, związanych zarówno z metodami jakościowymi, jak i ilościowymi. Prace badawcze podzieliłam na kilka etapów od najbardziej ogólnego, na który składała się ustrukturalizowana obserwacja terenowa wszystkich dwudziestu sześciu, a następnie wybranych dziesięciu cmentarzy Katowic (zapis wyników w kartach obserwacji oraz formie fotograficznej) oraz krótkie wywiady swobodne (z mieszkańcami Katowic: 77 – w tym: 36 przeprowadzonych na terenie różnych cmentarzy miasta i 41 poza nekropoliami; oraz z ekspertami – osobami duchownymi, przedstawicielem Gminy Żydowskiej w Katowicach, pracownikami sektora

usług okołofuneralnych itp.: 21 wywiadów); aż do najbardziej szczegółowej, systematycznej, rocznej obserwacji wybranych trzech nekropolii miasta prowadzonej w ramach **Grantu Ministerstwa Nauki i Szkolnictwa Wyższego Przestrzeń publiczna miast śląskich. Przypadek Katowic i Gliwic** (nr N116 230736; kierownik grantu: Krzysztof Bierwiazzonek, współautorstwo: Tomasz Nawrocki, Barbara Lewicka). Efekty prac badawczych tego ostatniego projektu zostały opublikowane w książce *Rynki, malle i cmentarze. Przestrzeń publiczna miast śląskich w ujęciu socjologicznym*⁴⁴. Dane wykorzystane w tamtej pracy znalazły też swoje miejsce w niniejszej książce. Tabela prezentująca zestawienie cmentarzy wybranych do badań na poszczególnych etapach znajduje się w Aneksie. Zgromadzony na powyższych zasadach materiał badawczy uzupełniły odpowiedzi na pytania dotyczące katowickich nekropolii zawarte w dyspozycjach do pogłębionych wywiadów swobodnych (20 wywiadów z ekspertami: architektami, pracownikami naukowymi uniwersytetów, kuratorami sztuki, działaczami lokalnymi, muzealnikami itp.) oraz w wywiadzie kwestionariuszowym (n = 250) stanowiących narzędzia badawcze we wspomnianym grantie dotyczącym przestrzeni publicznych⁴⁵. Trzeba w tym miejscu zaznaczyć, że w trakcie prac redakcyjnych mających na celu przygotowanie niniejszej książki do druku wzbogaciłam prezentowany materiał o wyniki badań prowadzonych w ramach projektu *Przestrzenie umarłych – przestrzenie żyjących. Społeczna percepcja nekropolii* (kierownik projektu: Barbara Lewicka, źródło grantu: dotacja dla młodych

44 K. BIERWIACZONEK, B. LEWICKA, T. NAWROCKI: *Rynki, malle i cmentarze. Przestrzeń publiczna miast śląskich w ujęciu socjologicznym*. Kraków 2012.

45 Poszczególne etapy badań w latach 2008–2010 przeprowadzone zostały przy współudziale studentów kierunku Socjologia, którym chcę w tym miejscu podziękować za pomoc w gromadzeniu i porządkowaniu materiału empirycznego.

naukowców, 2015). W niniejszej pracy wykorzystałam fragmenty trzech kolejnych, pogłębionych wywiadów z ekspertami oraz kilkunastu rozmów z odwiedzającymi nekropolie mieszkańcami miasta, a także spostrzeżenia z dodatkowych, niesystematycznych obserwacji prowadzonych w obrębie cmentarzy miejskich.

Książka, którą oddaję do rąk czytelników, jest zmienioną i rozszerzoną wersją mojej dysertacji doktorskiej pod tytułem *Nekropolia – miejsce czy przestrzeń? Studium socjologiczne na przykładzie Katowic* pisaną pod opieką naukową Pana prof. zw. dr hab. Marka S. Szczepańskiego, któremu w tym miejscu pragnę najserdeczniej podziękować. Był najlepszym promotorem – takim, jakiego chciałoby mieć wielu doktorantów. Podziękowania pragnę skierować również do recenzentki wydawniczej książki – Pani prof. zw. dr hab. Ewy Rewers, której niezwykle cenne, krytyczne uwagi i sugestie starałam się wykorzystać tak dobrze, jak potrafiłam. Osobne podziękowania, za istotne merytorycznie wskazówki, kieruję także do Pani prof. zw. dr hab. Marioli Flis, recenzentki pracy doktorskiej.

Książka ta nie powstałaby, gdyby nie determinacja, wsparcie i cierpliwość bliskich osób, przede wszystkim moich Rodziców – Ewy i Leszka Lewickich, oraz Przyjaciół – Moniki Gneciak i Krzysztofa Łęckiego, którym za to, i wiele więcej, dziękuję.

Pracę rozpoczyna rozdział historyczny przybliżający losy przeobrażeń obszarów funeralnych na tle przemian mentalności mieszkańców krajów europejskich. Należy tu podkreślić, że opisy dotyczą przede wszystkim cmentarzy chrześcijańskich Starego Kontynentu – głównie zresztą katolickich, gdyż te okazały się istotnym obszarem rozwoju szeroko pojętej kultury sepulkralnej zarówno Polski, jak i Europy.

Rozdział drugi stanowi charakterystykę Katowic, miasta założonego 1865 roku na styku trzech kultur: ewangelickiej (głównie niemieckiej), katolickiej (polskiej) i żydowskiej (przede wszystkim niemieckiej) oraz konsekwencji tego, tak zwanego *położenia narożnikowego*⁴⁶ odzwierciedlonego także w przestrzeniach funeralnych, których wstępny opis zostanie zamieszczony pod koniec tej części pracy. Trzeba zaznaczyć, że analiza obecnego stanu nekropolii miasta ogranicza się tu do ogólnych uwag, które rozwinięte zostaną w dalszych częściach pracy.

Rozdział trzeci jest próbą przybliżenia kategorii z zakresu socjologii miasta – przede wszystkim koncepcji przestrzeni, miejsca i nie-miejsca oraz funkcjonalnych podziałów obszarów zurbanizowanych. Zawiera również wstępną analizę materiału empirycznego związanego z funkcjonowaniem nekropolii miasta Katowice oraz typologię współczesnych funkcji cmentarzy w ujęciu socjologicznym poprzedzoną historycznym wstępem.

W czwartym rozdziale zaprezentowane są zagadnienia związane z obrazowością nekropolii oraz sposobami jej działania. Cmentarz został tu potraktowany jako tekst kultury (poddany analizie w pierwszej części rozdziału), podlegający reprodukcji w formie określonych praktyk i aktywności mieszkańców miasta (opisanych w części drugiej).

W rozdziale piątym natomiast, odnosząc się do wymiarów teoretycznych, staram się wnioskować o współczesnym znaczeniu nekropolii miejskich. Pomiędzy koncepcjami Mircea Eliade, Michaela Foucaulta czy Jeana Baudrillarda wyłania się opis cmentarza ujmowanego jako miejskie sacrum / miejskie profanum, przestrzeń trwała, znacząca, symboliczna, czy też heterotopia.

Podsumowanie dociekań badawczych zawarte jest w ostatniej części książki – Zakończeniu. Pozycję wieńczy Aneks.

46 *Roczniki Towarzystwa Przyjaciół Nauk na Śląsku*. Red. E. SZRAMEK. Katowice 1934, s. 26.

Zanim przejdę do właściwej części pracy, pragnę podkreślić, że poniższe opisy i analizy zawężone zostały wyłącznie do kontekstu kultury zachodniej, szczególnie europejskiej i polskiej oraz problematyki cmentarzy miejskich. Badania natomiast obejmowały zasięgiem wyłącznie jedno miasto – Katowice. Niemożliwy stał się opis sposobów funkcjonowania cmentarzy wiejskich, czy nekropolii innych obszarów kulturowych lub też nielicznych kultur w ogóle pozbawionych cmentarzy. Poza źródłami socjologicznymi praca odwołuje się przede wszystkim do wiedzy historycznej. Pominięte zostały nawiązania do antropologii kultury, historii sztuki, literatury, filozofii, czy religioznawstwa. Zdaje się jednak, że to właśnie interpretacje socjologiczno-historyczne pozwalają przybliżyć problematykę cmentarzy jako przestrzeni przyjmujących w okresie długiego trwania rozmaite formy, i w dalszej kolejności zastanawiać się nad obecną oraz przyszłą kondycją społeczną przestrzeni pochówku. Wszakże pisze Jerzy Szacki: [...] *żadnego zjawiska socjologicznego nie da się zadowalająco opisać bez uwzględnienia jego genezy i potraktowania jego fragmentu dłuższego lub krótszego ciągu rozwojowego, który tworzy swoiste w wypadku każdego społeczeństwa „podłoże historyczne” (termin Ludwika Krzywickiego), sprawiając, że nawet procesy ewidentnie uniwersalne [...] mają w nim swoisty charakter i przebieg*⁴⁷. Osadzenia problematyki w kontekście historycznym dokonałam celowo ze względu na zamiar przeprowadzenia badań nekropolii jednego, określonego miasta – Katowic, których losy wyraźnie splatają się z ostatnimi etapami ewolucji przestrzeni sepulkralnych, a swoiste *historyczne podłoże* odcisnięte zostało wyraźnie w formie tutejszych cmentarzy. Ich przyszłe analizy z pewnością warto uzupełnić o zmarginalizowane tu wątki z zakresu innych nauk – pozwolą one odtworzyć zdecydowanie bardziej wielowymiarowy obraz nekropolii miasta.

47 J. SZACKI: *Socjologia historyczna. Wstęp*. W: *Współczesne teorie socjologiczne*. Red. A. JASIŃSKA-KANIA, L.M. NIJAKOWSKI, J. SZACKI, M. ZIÓŁKOWSKI. Warszawa 2006, s. 1064.

Na okładce wykorzystano fragment obrazu Gustava Klimta *Śmierć i życie* [*Tod und Leben*] dostępnego nieodpłatnie na stronie <http://www.leopoldmuseum.org/>. Kopię cyfrową o wysokiej rozdzielczości uzyskać można za opłatą od Muzeum Leopoldów w Wiedniu.

Redaktor
Anna Zaczkowska

Projekt okładki
Magdalena Starzyk

Korektor
Sabina Stencel

Projekt typograficzny i łamanie
Kamil Gorlicki

Copyright © 2017 by
Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego
Wszelkie prawa zastrzeżone

ISSN 0208-6336
ISBN 978-83-8012-960-3
(wersja drukowana)

ISBN 978-83-8012-961-0
(wersja elektroniczna)

Wydawca
Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego
ul. Bankowa 12B, 40-007 Katowice
www.wydawnictwo.us.edu.pl
e-mail: wydawus@us.edu.pl

Wydanie I. Ark. druk. 20,25. Ark. wyd. 16,5
Papier offset kl. III, 90 g. Cena 20 zł (+ VAT)

Druk i oprawa: „TOTEM.COM.PL Sp. z o. o.” Sp.K.
ul. Jacewska 89, 88-100 Inowrocław